

Goethe'nin Doğu-Batı Dîvanı'nın Klasik Şiirdeki Aşk, Maşuk ve Âşık Kavramları Etrafında İncelenmesi

Examination of Goethe's East-West Divan around the Concepts of Love, Loved and Lover in Classical Poetry

Aslinur KELEŞ

Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, Erzurum,
Türkiye

ÖZ

Bu çalışma Alman şair Goethe'nin Doğu-Batı Dîvanı'nda klasik şiirin tip ve kavram haritasında bulunan aşk, maşuk ve âşık terimlerinin incelenmesini konu alan bir araştırmadır. Bu araştırmada Goethe'nin Doğu-Batı Dîvanı'ndan hareketle klasik şiirin hangi noktalarından etkilendiğini görmek mümkündür. Onun Doğu'ya karşı olan ilgisi sanatının şekillenmesinde etkili rol oynamıştır. Doğu ve Batı'yı edebî sahada birleştirici fikirlere sahip olduğu söylenebilir. Bu sayede klasik şiirin etki ettiği coğrafi sınırlar da ortaya çıkmaktadır. Klasik şiirin temelini oluşturan aşk, maşuk ve âşık faktörleri Goethe'nin Doğu-Batı Dîvanı'nda biçim ve kafiye özelliklerini taşımasa da şiirlerinin iç anlamında aynı duyguyu ifade ettiği görülür. Goethe'deki arayış ve sorgulama hâli onun sanatına da tesir etmiştir. Nitekim düşünce ve sanatın gücü onun kendi sınırlarını aşmasına vesile olmuştur. Böylelikle farklı coğrafyalarla etkileşim içinde olabilmıştır. Sonuç olarak bu çalışma Doğu ve Batı'nın edebî alandaki ortak paydalarını ortaya koymaya amaçlayan ve bu paydaları örnekler üzerinden açıklayan bir incelemedir.

Anahtar Kelimeler: Goethe, klasik şiir, Doğu- Batı

ABSTRACT

This study is a research on the examination of the terms love, loved and lover in the type and concept map of classical poetry in the East-West Divan of the German poet Goethe. In this research, it is possible to see which points of classical poetry Goethe was influenced by based on the East-West Divan. His interest in the East played an influential role in shaping his art. It can be said that he had ideas that united the East and the West in the literary field. In this way, the geographical boundaries influenced by classical poetry are also revealed. Although the factors of love, loved and lover, which form the basis of classical poetry, do not have the characteristics of form and rhyme in Goethe's East-West Divan, it is seen that they express the same emotion in the inner meaning of his poems. Goethe's state of search and questioning also influenced his art. As a matter of fact, the power of thought and art has been instrumental in him going beyond his own limits. Thus, it was able to interact with different geographies. As a result, this study is an examination that aims to reveal the common denominators of the East and the West in the literary field and explains these denominators through examples.

Keywords: Goethe, classical poetry, East-West

Geliş Tarihi/Received:07.02.2024
Kabul Tarihi/Accepted:13.04.2024
Yayın Tarihi/Publication Date:24.04.2024

Corresponding Author/Sorumlu Yazar:
Aslinur KELEŞ
aslinurkeles18@ogr.atauni.edu.tr

Atıf: Keleş, A (2024). Goethe'nin Doğu-
Batı Dîvanı'nın Klasik Şiirdeki Aşk, Maşuk
ve Âşık Kavramları Etrafında İncelenmesi.
Culture and Civilization, 6, 21-31.

Cite this article: Keleş, A (2024).
Examination of Goethe's East-West Divan
around the Concepts of Love, Loved and
Lover in Classical Poetry. *Culture and
Civilization*, 6, 21-31.

Content of this journal is licensed under a Creative
Commons Attribution-Noncommercial 4.0
International License.

Giriş

Johann Wolfgang Goethe (1749-1832) Alman edebiyatında ismi en çok zikredilen şairlerdendir. Goethe sadece Alman edebiyatında değil dünya edebiyatında da adından söz ettirmesi aslında onun ve eserlerinin ne kadar önemli olduğunu gösterir. Küçük yaşlarda başlayan merakları onun eğitim serüveninin temellerini atmasını sağlamıştır. Daha 12 yaşında Tevrat ve İncil'i anlama gayesi gütmeye başlamış ve özel olarak İbranice eğitimi almıştır. Tabii o esnada İngilizce, Fransızca ve İtalyanca dersleri ile ilgilenmiştir. Goethe, filoloji eğitimi almayı ve Kitab-ı Mukaddes'in derinlerine inmeyi ne kadar istese de babasının isteği üzerine hukuk eğitimi almış ve Devlet Bakanı olarak görev yapmıştır. Fakat Strassburg'da tahsil gördüğü zaman hocası ve arkadaşı olan Johann Gottfried Herder'le tanışması onun meraklarının arkasından gitmesine kapı aralamıştır (Özkan, 2019). Şark hakkında daha küçük yaşlarda bir intiba oluşmaya başlamışsa bile Herder'le birlikte Arap edebiyatı ve İslamiyet hakkında araştırmalara başlamıştır. *“Goethe Arap şiirine ve Kur'an'a duyduğu alakayı, tamamıyla Herder'e borçludur ve evvela Herder sayesinde klasik Arap ve İslâm şiirinin önemini keşfetmiştir”* (Özkan, 2019, s. 38).

Goethe, Doğu-Batı Dîvanı'nın “Notlar ve Araştırmalar” bölümünde çeşitli isimlerden de zikrederek onlardan da beslendiğini dile getirmektedir. Özellikle detaylı bir şekilde anlattığı İtalyan seyyah Pietro della Valle 'dir. Valle, Kutsal topraklar, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Hindistan gibi birçok yeri ziyaret etmiş, oralarla ilgili çeşitli araştırmalarda bulunup bunları kaleme almıştır. Goethe onun için şöyle söylemektedir: *“Peter de Vella'yı bu kadar ayrıntılarıyla anlatmamım sebebi şudur: Çünkü ilk olarak bu seyyahın yazdıklarından sonra Şark ufkumda aydınlanmış oldu. Peşin kanaatim odur ki, bu benim Dîvan'ım her şeyden evvel tasvirler sayesinde gerçek zemine oturmuştur”* (Özkan, 2019, s. 41).

Doğu-Batı Dîvanı'nın yazılmasında önemli rolleri olan diğer iki isim ise Joseph Freiherr von Hammer-Pugstall ve Heinrich Friedrich von Diez'dir. Goethe'nin bu iki isimden de fazlasıyla istifade ettiği anlaşılmaktadır. Hammer'ında yönetiminde olan bir mecmuada yayımlanan Hâfız tercümeleleri ve Diez'in tercümelelerinden okuduğu Osmanlı şair ve mütefekkirleri hakkındaki malûmatları Goethe'nin Dîvanı'nın kaynaklarının temelini atmıştır. Onun İslam dinine olan müspet manadaki bu ilgisi şark edebiyatına dair okumalarını anlamlı bir zemine oturmaktadır. Şiirlerinde kullandığı islami terimler, Kur'an ayetlerine yaptığı atıflar tasavvufi kavramlar ve aşkı işleme biçimi klasik şiir ile ortak noktaları oluşturur. Örneğin Goethe “Hicret” şiirinde:

“Şu tertemiz Doğu'ya hicret et,

Orada aşk, işret ve mûsikî meclisinde,

Hızır'ın ab-ı hayat menbaından içer, gençleşirsin” (Özkan, 2019, s. 173)

diyerek ab-ı hayatın Doğu'da olduğunu ifade etmektedir. Nitekim ona göre Doğu; aşkın, şiirin, musikinin beşiğidir. Goethe'nin yaşadığı coğrafya ve çağ değerlendirildiğinde, Hicret şiirindeki kaçışın da sebebi anlaşılmaktadır. Bu durum da onun teslimiyetçi tavrı ve Tanrı ile kurmak istediği bağın karşılığını Doğu'da görmüş olabileceğini düşündürmektedir. Aynı şiirin son mısralarında:

“Şunu biliniz ki, şair sözleri,

Süzülerek etrafa, usulca

Cennet kapılarını tıklatıp,

Kendilerine ebedi bir hayat dilerler” (Özkan, 2019, s. 174). Cennet kapılarının tıklatılması bize Mevlana Celâleddin Rûmî'yi hatırlatmaktadır. Nitekim o bir sohbetinde: *“musiki cennet kapılarının sesidir”* (Gölpınarlı, 1959, s. 215) ifadesini kullanmıştır. Bu durum da onun Doğu'yla olan münasebetinin bir tezahürü olduğu fikrini akıllara getirmektedir. Goethe'nin şair ve şiire olan bakış açısı da bu mısralarda görülebilir. Mevlana Celâleddin Rûmî'den Goethe'ye uzanan bu ifadenin kaynağı *“Şairlerin dili, cennetin anahtarıdır”* (Tahir, Osmanlı Müellifleri, 2016, s. 486) hadisine dayanmaktadır. İslamiyet'e göre şiirin meşru bir sanat olduğunu ifade etmek için bu gibi ayet ve hadislerden yararlanılmaktadır. Özetle bu durum Goethe'nin şiirlerinde hadislerden iktibas olduğunu gösteren işaretlerden birisidir.

Goethe, Hafız'ın tesirinde kalmış ve o Doğu-Batı Dîvanı'nın oluşmasında da etkili olmuştur. *“Goethe, Hafız' da kendisine Culture and Civilization*

eser yarattırarak kuvvet buldu” (Özgü, 1952, s. 92). Dolayısıyla Hâfız’ın şairliği de dikkatini çektiği için şiir ve şair hususunda yer yer söylemlerde bulunur. Hâtem şiirinde “*Şiir yazmak gerçi Allah vergisidir*” (Özkan, 2019, s. 285) ifadesini kullanırken şair olmanın sonradan kazanılan bir yetenek olmadığını, Allah’ın insana bunu ilham ettiğini söyler. Bu ifade ve söylem çok tanıdık gelmektedir. Zira klasik şiirin poetikası bu anlayış üzere inşa edilmiştir. “*Geleneğe göre; şiirin, divan şiirinin başında da sonunda da mucize vardır. Çünkü şiir istidat yani yetenekle ve ilhamla doğar. Yetenek de ilham da Allah vergisi olmaları nedeniyle olağanüstülük, farklılık, fizik ötesi oluş ya da daha doğrusu kutsallık özelliklerine sahiptir*” (Mengi, 2010, s. 136). Goethe, şiirin mucizevî bir sanat olduğunun farkında olduğu için insan kabiliyetinin tek başına yeterli olmayacağını düşünmektedir. Klasik şairlerimizden bazıları da bu felsefe ile ilgili görüşlerini belirtmişlerdir. Şeyh Gâlib, Hüsn ü Aşk mesnevisinde şairlik kabiliyetinin insanın yaratılışında olduğunu ifade eder:

“Lâkin yine bellidir tabiat

Meydandadır aldığıñ vedâat” (Gâlib, H.A. 220)

Divan şiirinde şairler için gelenekselleşmiş bir anlatım olmasına rağmen her şair kendi üslubu ile kalem oynatmaktadır. Goethe de şahsi tarzını kullanarak kendine ait olan ve bize ait olan değerleri gelenek ve üslup dairesinde harmanlamıştır. İslam coğrafyasını ve Batı’yı edebî sahada değerlendirdiğimizde kültürel etkileşimleri görmemiz kaçınılmazdır. Nitekim İslam ve Batı medeniyetleri arasındaki ilişki savaşlar ve çatışmalar tarihinden ibaret değildir. İslam ve Batı’yı kardeş medeniyetler olarak gören pek çok Batılı ve Müslüman düşünür vardır (Kalın, 2017). Düşünce tarihinden tutun da modern çağlara kadar bu etkileşim söz konusudur. Goethe, Dîvan’daki Tılsım şiirinde: “*Doğu da Allah’ındır! Batı da Allah’ın!*” (Özkan, 2019, s. 175) ifadesi ile Kuran-ı Kerim’deki: “*Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zatı oradadır*” (Bakara 2/115) ayetini anımsatmaktadır. Bu durum klasik şiirdeki gibi ayetlerin şiir içindeki ahenkli iktibaslarına örnek teşkil etmektedir.

Şairin inanç ve iman noktasındaki duruşu Doğu ve Batı’yı her noktada birleştirici bir anlayış benimseyerek ikisi arasında köprü kurmuştur. Nitekim Osmanlı şairlerinde de aynı tutumu görmek mümkündür. İslami bakış açısına göre mümin, açık ufuklu ve arayışını sınırlandırmayan kişidir. Şairler de bu bakış açısı ile şiirlerini kaleme aldıkları için etkileri kendi coğrafi sınırlarının dışına çıkmaktadır. Goethe ve klasik şiir ilgisi bu duruma örnek verilebilir. Bu çalışmada gazellerden de misaller verilerek tarihin farklı zamanlarında aşk bahsi için şairlerin öz de benzer veya aynı dert ile kendilerini ifade ettikleri görülmektedir. Bunun da aslında insanın anlam yolculuğunda fitrat ve ihtiyacının bir olduğu düşüncesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Araştırmada incelenen konu ile ilgili literatür taraması yapıldığında bu konuya benzer çalışmaların da yapıldığı tespit edilmiştir. Öncelikle Remzi Avcı Avusturyalı oryantalist şairlerin İslami dönem Fars edebiyatına ilgi duyduğuna dair araştırma yapmış ve bu konu kapsamında Alman şair Goethe’de ele alınmıştır. Goethe’nin Fars edebiyatına dair ilgisi ve ilhamına dair analizlerde bulunulmuş ve diğer oryantalist şairlerle birlikte bu hususta literal bir ağ kurulduğu ifade edilmiştir. “*Literal Doğu bilgisinin transferi bağlamında düşünüldüğünde Hammer-Purgstall, Schawannau, Rückert, Platen ve Goethe arasında literal bir ağdan bahsetmek yanlış olmayacaktır*” (Avcı, 2019, s. 69). Bu konuda çalışma yapan araştırmacılardan birisi de Melehat Özgü’dür. O Goethe ve Hâfız hakkında bir çalışma yapmıştır. Goethe’nin Hâfız’ın tarzından ilham aldığını ve onun mistik tavrına karşı düşüncelerini ifade etmiştir. “*Böylece Hâfız, yalnız bu dünyanın güzel ve maddî zevklerini terennüm eden bir şair değil, sadece öbür dünyaya hazırlanan mistik ruhun şairi de değildir. O, aynı zamanda her ikisidir ve her ikisi de değildir*” (Özgü, 1952, s. 103). Doğu edebiyatının Batı edebiyatına olan etkisi hakkında çalışma yapan araştırmacılardan birisi de Ali Bulut’dur. O makalesinde Batı edebiyatının Doğu’dan nasıl etkilenmeye başladığı ve tercüme faaliyetlerinden başlayan süreçlere değinmektedir. Çalışmasının birince bölümünde de Batılı şairlerden örnekler verilerek Doğu’dan nasıl etkilendikleri ve eserlerine nasıl yansıtıldığı ele alınmıştır. Ele alınan şairlerden birisi de Goethe ve Goethe’nin Doğu-Batı Divânı’nda Doğu’dan etkilendiği noktalar ifade edilmiştir (Bulut, 2021). Yapılan bu çalışmalar dikkate alındığında Doğu ve Batı edebiyatlarının etkileşimine dair incelemeler de bulunulmuş ve genel değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmanın konusu olan Goethe dikkate alındığında ona dair genel incelemeler yapıldığı görülmüş olup Doğu-Batı Divânı’na dair bu çalışmada incelenen aşk, maşuk ve âşık kavramlarına dair özellikle incelemeler yapılmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın öncelikli konusu bu kavramlar olup detaylı bir şekilde incelenerek Goethe’nin Doğu edebiyatından etkilendiği noktalar ortaya konulmuştur.

Bu çalışmada Goethe'nin Doğu- Batı Dîvanı'nın da ki aşk, maşuk ve âşık kavramlarını nasıl ele aldığı ve onun anlam dünyasında nasıl şekillendiği ile klasik Türk şiirinde bu kavramlara bakışın ortak yönleri ele alınıp karşılaştırılmaktadır. Çalışmada ele alınan âşık ve maşuk tipi kendi edebi sahalarının aşk kurgusu etrafında şekillenmiştir. Öncelikle aşk, maşuk ve âşık kavramlarının Goethe'nin zihninde nasıl bir anlam dünyası oluşturduğu incelenmiş ve bu anlam dünyasının klasik şiirdeki ortak paydaları şairlerin beyitlerinden de örnekler verilerek ortaya konulmuştur. Farklı kültür ve edebiyatın içinde gelişen bu kavramlar kendine has bir anlam kazanmıştır. Bu anlamlar da araştırmaya tespit ve tahlil için çalışma imkânı sunmaktadır. Araştırmanın da başlığı olan bu üç kavram ayrı başlıklar altında incelenip konuların sınırları dâhilinde ele alınmaktadır.

Aşk, Maşuk ve Âşık Kavramlarının İncelenmesi

Aşk

Aşk, Arapça da ışık anlamına gelir. Aşk, şiddetli ve aşırı sevgi; bir kimsenin kendisini tamamen sevdiğine vermesi, sevgilisinden başka güzel görmeyecek kadar ona düşkün olması manasına gelmektedir. Aşkın "aşeka" kökünden geldiği ve aşeka sarmaşık bitkisi ile ilgili olduğu söylenir (Uludağ, Aşk (Tasavvuf) İslam Ansiklopedisi, 1991). Sarmaşık yapısı gereği kuşattığı ağacın özsuyunu emerek gelişir. Aşk da buna benzetilmiştir. Âşık maşukunu sararak kendi var oluşunu tamamlar. Klasik Türk şiirinde en çok işlenen konulardan biri de aşktır. "Aşk temi klasik edebiyatın neredeyse biricik konusudur. Klasik şiirimiz esas itibarıyla aşk-âşık ve sevgili ekseninde döner. Bu şiirde mecaz yahut istiare yoluyla sevgili kelimesini karşılayan 100'den fazla kelime, ifade ve terkip vardır" (Okuyucu, 2015, s. 194). Aşk temasının mecaz ya da hakikî fark etmeksizin çok sık kullanıldığı görülmektedir. Şairler âşık oldukları sevgiliyi anlatırken, ya beşerî bir aşkı ortaya koyar ya da tasvirlerinde metaforlar kullanarak hakikî bir aşka işaret eder. Goethe'nin aşka karşı bakışı da sadece bizim edebiyatımızda değil kendi edebiyatında da incelenmeye değerdir. Goethe, "Büsbütün arınmış bir kâinat değil midir aşk?" (Özkan, 2019, s. 264) diye sorarken aslında aşka olan bakış açısını dile getirmektedir. Aşk, bütün bir kâinatta yani varlığın özünde olan bir histir. Makro düzeyde kâinatta, mikro düzey de ise insanda tecelli olmuştur. Klasik şiirde aşk varlığın membaidir. "Aşk, insan yaratılışındaki güzellik ve varlığın temelini oluşturur" (Pala, 2018, s. 38). Goethe de aşkı yüce bir varlık olarak görür. Onun karşısında biçare ve kayıtsızdır. Kitapların şaheseri diye nitelendirdiği de aşktır:

"Kitapların şaheseri

Aşkın kitabıdır.

Pek az yaprağı neş'e,

Tüm metin ıstırap;

Bir bölümü ise hicrân ile dolu" (Özkan, 2019, s. 198)

Aşk ne kadar ulvi bir makam olsa da aşığa ızdırap veren bir yanı da vardır. Aşkı epistemolojik¹ olarak değerlendirdiğimizde içinde zıtlıkları barındırdığını görmemiz mümkündür. Aşkın insanda zuhur eden hâlleri tezatlar karmasını ortaya çıkarırken bir düalizm ortaya koyar. Düalizm (ikicilik), "çok sayıda tözün varlığını kabul eden çoğulculuğa karşıt bir öğretici olarak birbirine indirgenemez iki tözün varlığını öne süren tözel ikicilik" (Cevizci, 2021, s. 229) olarak bilinmektedir. Aşkın zıtlık içinde yakaladığı uyum da böyledir: Neşe ve ızdırap, hicrân ve vuslat birbirlerine indirgenmeyerek bütüncül bir durum oluşturmaktadır. Osmanlı şairleri de aşkın düalizmini biçim ve mana olarak en güzel şekilde ortaya koymayı başarmıştır. Öyle ki bu durum sanki de gelenekselleşmiştir. Hikemî söyleyişin öncüsü olan Nâbi bu konuda şöyle söylemiştir:

"Güç neşâtın kademin kalbe aluşturmakdur

Yohsa gam her ne zamân istese hâzır bulunur" (Nâbi,G. 70/5)

Klasik şiirde negatif hâl âşığın kalbinde daha çok yer edinmeyi başarmıştır. Öyle ki âşık o duruma alışır ve bağımlılık oluşur. Lakin aşkta menfî hâller aynı zamanda aşkı besleyen ve daha yakıcı hâle getiren bir kaynak olmuştur. Goethe

¹ "Felsefenin bilgiyi konu alan, bilgiyle meşgul olan temel dalı" (Cevizci, 2021, s. 157).

bir başka şiirinde aşk ızdırabının yer edindiği kalbinden bahsederken:

“Aşk ıstırabı bir yer arar kendine,

Büsbütün ıssız ve yalnız bir yer;

Derken orada bulur ıssız kalbimi,

Ve onun boşluğuna kurar yuvasını” (Özkan, 2019, s. 202). Aşkın bu yakıcı hâllerine ev sahipliği yapan yer daima gönül olmuştur. Klasik şiirde bu konuya temas eden çok fazla şiirle karşılaşırız. Bu ifadeler kuru bir tekrardan ibaret değildir. Şair, kelimeleri nerede ve niçin kullandığının farkında olan ve söz işçiliğini bilen birisidir. Klasik şiirde şairler gönlü idealize etmektedirler. İdeal bir gönlün şiarı ise, masivadan sıyrılmış ve arındırılmış olmasıdır. Tasavvufta gönül, Allah’ın tecelli ettiği bir yer olduğu için Allah’tan gayri her şeyden arındırılması gerektiğine inanılır. Gönül, *“İlahi hitabın mahalli ve muhatabı”* (Uludağ, Tasavvuf Terimler Sözlüğü, 2016, s. 205) olarak bilindiği için şairler de ona kutsiyet atfetmiştir. Goethe’de aşkın tecelli ettiği yer de gönlüdür. İssız ve yalnızdır. Yani hiç kimsenin ve hiçbir şeyin olmadığı تنها bir yerdir. O yüzden aşk oraya misafir olabilmıştır. Nitekim yine Nâbi bu konuda şöyle söylemiştir:

“Âyîne-i idrâkünü saf eyle sivâdan

Mihman mı gelür hâne-i nâ-pâke hicâb et” (Nâbi, G 29/4)

Goethe de gönlü böyle bir manaya oturtmaktadır. Kelimeler değişse de mana aynı konuya hizmet etmiştir. O, gönlü özne ve nesne dünyasından sıyrıp bir boşluk oluşturmuştur. Zira gönlü tenhalaştırmadan içeriye aşkı alamayacaktır. Alman şair Goethe’yi klasik şiirle mukayese ettiğimiz bir başka husus ise yaşadığı aşkı Leylâ ve Mecnûn üzerinden iddialı bir şekil de ifade etmesidir. Nitekim şiirinde şöyle söyler:

“Leyla ile Mecnun dirilselerdi,

Aşk müşkülünü benden öğrenirlerdi” (Özkan, 2019, s. 247)

Bu iddia Klasik şairlerin ifadesine çok benzemektedir. Şair yaşadığı aşkı Leylâ ile Mecnûn üzerinden mukayese ederek kendi aşkında bir üstünlük kurmaktadır. Bu durum gelenek haline gelmiştir, neredeyse birçok şair bunu dile getirmeyi arzu etmiştir. Aynı durumu Goethe’de görmek bir hayli şaşırtıcı olsa da onun Doğu edebiyatını ne kadar yakından takip ettiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Dîvan şiirinde Fuzûlî bu karşılaştırmayı çok fazla yapmıştır:

“Menem müderris-i ilm-i cünûn hani Mecnûn

Ki ber-mûrad ola devrümde istifâ ile” (Fuzûlî, G 248/6)

Aşk bahsinde Leylâ ve Mecnûn idealize edilmiş karakterler olduğundan şairler daima o idealin üstüne çıkmaya çalışmıştır. Zira *“İdeal, gerçeğe (değerce) üstündür”* (Aristoteles, 2002, s. 82) poetikası Osmanlı şairinin şiirdeki derdini ifade etmektedir. Bu bir nevi şairin kendini ortaya koyma çabası olarak da düşünülebilir. Nitekim Leylâ ve Mecnûn kadim bir aşk hikâyesi olarak tarihe karışmıştır. Şairler bu aşka öykünerek hatta onu daha da bir üst seviyeye çıkararak gündeme ve güncel yeni bir hikâye kazandırmak istemiş olabilirler. Burada dikkat çeken diğer bir husus şairlerin aşkı Mecnûn’a öğretmek gibi bir dertlerinin olduğudur. Aşk bahsinin bu kadar ictimai hayata karışması aşkın insan psikolojisindeki önemini ortaya koymaktadır. Aşk, ontolojik² bir zorunluluk olmaktan ziyade kişinin kendi iradesinin seçimidir. Sadece kalbin mesul olduğu bir hâl olmamakla birlikte aklın da bilgisi dâhilinde insanda var olduğu kabul edilir. Mecnûn da bunun en güzel örneğidir. O akli yok sayarak değil de aklın üstüne çıkarak cünûn mertebesine ulaşmıştır. Hatta Goethe bir şiirinde Mecnûn’dan bahsederken ismini zikretmek istemez. Çünkü ne anlama geldiğini bilir ve kelimenin dış manasının iç manayı örteceğini düşünür. Fakat daha sonra Mecnûnluktan övündüğünü dile getirir:

² “Varlığa veya gerçekliğe ilişkin genel araştırma” (Cevizci, 2021, s. 329).

“Mecnun demek- söylemek istemem

Doğrusu deli, divane demektir,

Benden müşteki olmayın lâkin

Mecnun diye överim kendimi” (Özkan, 2019, s. 224)

Dolayısıyla şairlerin Mecnûn ile sürekli atışmasının sebebini bu açıdan değerlendirebiliriz. Aslında onlar Mecnûn’u hafife almamış ve onun aşkta ne kadar ileri gittiğini kabul ettiklerinden sürekli üstünlük kurmaya çalışmışlardır.

Maşuk

Maşuk, Osmanlı şiirinin aşk bahsinde önemli bir role sahip tiptir. Şairler çeşitli mazmun veya istiare yolu ile sevgiliye işaret ederler. Klasik şiirde sevgilinin yüceltilerek anlatıldığı görülür. Çünkü kazanılmaya çalışılan taraf hep odur. Sevgili ulaşılmaz olarak görüldüğü için daima ona yaklaşma arzusu vardır. *“Osmanlı şairleri âşığın nezdinde maşuk-sevgili imajını duygusuz, acı veren, merhametsiz, düşkünlüğe sebebiyet veren olarak tanımlayıp tasvir eder.”* (Erbay, 2019, s. 287)Goethe’nin de Dîvanı’nda maşuka dair böyle bir karakter çizdiği görülür:

“Mümkün mü, sevgilim, seni okşayayım,

Sesinin ilahi yankısını duyayım!

İmkânsız görünür gül her zaman,

Anlaşılmaz bülbül hiçbir an” (Özkan, 2019, s. 247) Goethe’nin gözünde sevgili; suskun, uzak ve imkânsızdır. Böyle olduğu içinde kendisinin anlaşılmadığını ve onunla bir iletişim kuramayacağını düşünür. Bunu da gül ve bülbül hikâyesine telmihte bulunarak yapar. Klasik şiirde sevgili güle, âşık ise bülbüle benzetilir. Goethe’nin nezdinde âşık, bülbül gibi aşkını ifşa edip dururken sevgiliden yana bir karşılık bulamayandır.

Goethe Doğu-Batı Dîvanı’nında sevgilisini Suleika (Züleyha) olarak isimlendirir. Bu durumun tesadüfi olmadığı düşünülebilir. Züleyha, klasik edebiyatın aşk mevzuunda ismi zikredilen bir kadın kahramandır. Aşk mesnevilerindeki kadın kahramanlardan farklıdır. Züleyha, ilk defa Tevrat’ta ve daha sonra Kuran-ı Kerim’de “ahsenü’l-kasas” olarak bilinen Yusuf kıssasında karşımıza çıkmaktadır. Fakat Kitâb-ı Mukaddes’te ve Kuran-ı Kerim’de Züleyha’nın ismi zikredilmez. Kitâb-ı Mukaddes’te “Potiphar’ın Karısı” (The wife of Potiphar), Kuran-ı Kerim’de ise “Aziz’in Karısı” İmre’etül ‘Aziz ifadesi ile dolaylı olarak gönderme yapılmıştır (Akdağ, 2009). Goethe sevgilisi için şöyle söyler:

“Adın ebedî Züleyha olsun derim.

Benim de bir adım olmalıdır.

Sevgilini övmek istersen eğer,

Hâtem! Böyle olmalı adım” (Özkan, 2019, s. 245). Goethe, sevgilisine ve kendisine isim verdiği bu şiirde Hâtem olarak anılmak istemektedir. Hâtem sözlükte mühür manasına gelir. Onun Hâtem’den kastı şairliği olabilir. Zira ona göre ideal bir şair Hâfız gibi olmalıdır. O da Hâfız’a öykünmeye gayret göstermektedir. Goethe sevgilisine ve kendisine şiirinde isim vermesindeki amacı Yusuf ve Züleyha mesnevilerindeki o büyüleyici ve her dönemde kendini var edebilme gücü olan bir aşk hikâyesi oluşturmak olabilir. Nitekim ‘Örnek Çiftler’ şiirinde bu düşüncüyü destekleyecek bir söylemde bulunmuştur:

“Evet, aşk büyük bir liyakattir!

Kim bundan daha iyi bir lütuf ve itibar bulur?-

Bununla sen güçlü ve zengin olamazsın ama,

En büyük kahramanlar olur dengin” (Özkan, 2019, s. 197). Zira bugün Doğu-Batı Divanı'nı okurken Züleyha'yı da zikretmemiz gerekiyor. Onun Züleyha'ya olan aşkı, aşkını ifade biçimi, yaşayışı ve tasvirleri temelde incelememiz gereken bir husustur. Onun için 'büyük kahramanlar' olması ve 'itibar' sağlaması aslında edebî çevrede ne kadar yankı uyandırdıklarının bir göstergesidir.

Goethe aşkını ifade ederken aynı zamanda sevgilinin özelliklerine dair karakteristik bir resim çizer. Bu resimde sevgilinin hem dert hem derman olduğunu söylerken yine tezatlık kurarak betimleme yapar. Sevgili aslında aşığın gözünde potansiyel bir varlıktır. Çünkü aşığın duygu durumunu dengeleyici bir şekilde davranır. Hep hüzün ya da hep sevinç vermez. Dolayısıyla aşığın maşuğa olan duyguları sürekli diri kalır. Örneğin Züleyha şiirinde:

“İşte o zaman öyle bir baktın ki Züleyhâ

Hasta ederken şifa verdin,

Ve şifa verirken hasta ettin” (Özkan, 2019, s. 249) mısraları ile bu durumu ifade etmektedir.

Goethe'nin sevgilisi Batı menşeli bir tip olmasına rağmen şiirde yansıtılan tipolojisi klasik şiirdeki sevgilinin karakter özelliklerini taşır. Tasavvuf felsefesindeki genel kabuller her şeyin zıddı ile bilineceğini söylemektedir. Maddi âlemdeki bütün kavramların anlaşılabilmesi için zıtlık bilgisine ihtiyaç vardır. Aşığın, aşkın şifa veren özelliğinin olduğunu görebilmesi için önce hasta olması gerekmektedir. *“Her karşıtlığın, farklılığı ortadan kaldıracak metaforik bir Aufhebung'u vardır. Zulmeden ve şifa veren arasındaki, haz ile acı arasındaki, nihayet âşık ile mâşuk arasındaki farklılıklar ortadan kalkınca, ben ile öteki kavramları geçerliliğini yitirir, her şey aşkın bir birliği içinde eritilir”* (Andrews, 2006, s. 93). Klasik şiirde aşkı zıtlık felsefesi ile ifade eden şairlerden birisi de Fuzûlî'dir:

“Işk derdiyle hoşem el çek ilâcım dan tabîb

Kılma dermân kim helâküm zehri dermânundadır”(Fuzûlî, G 90/2)

Klasik şiirde sevgilinin lütuflarından birisi de gamzesidir. *“Süzgün bakış, sevgilinin süzgün veya mânâlı yan bakışı. Divan şiirinde sevgilinin bakışı gamzeyi doğurur ve bu gamzede binlerce anlam vardır”* (Pala, 2018, s. 162). Bu bakış sevgili için kâfi bir lütuftur. Çünkü genel olarak sevgilisi onunla ilgilenmez ve onu ihmal etmektedir. Sevgilinin bu bakışı yaralayıcı da olabilir. Zira gamze okları aşığın kalbine saplanır. Fakat âşık bu durumdan rahatsız olmamaktadır. Bu davranışlar âşık ve maşuğa özgü tavırları oluşturmuştur. Goethe'de de durum böyledir:

“Bir yan bakışla alıkoyar seni

Hayatın zevk-ü sefasından” (Özkan, 2019, s. 211)

Goethe'nin gözünde sevgilisinin yan bakışı; insanı kendine hayran bırakan, bütün dikkatleri üstüne çeken bakıştır, öyle ki onu hayatın güzelliklerinden alıkoyar. Sevgili tarafından olumlu görünen bu durum aşığa olumsuz bir şekilde sirayet eder. Klasik şiirin sevgili nazariyesinde ise yan bakış en fazla dikkat çeken bir unsurdur. Şairler şiirlerinde aşığın halini, sevgilinin fizikî durumunu öne çıkarır. Bu iki karakter de gelenekselleşmiş ve tek tiptir. Sevgili acımasız olarak bilindiği için cellat gibi görülür. *“Sevgili bir cellat rolünü benimsediğinde; saç tuzak, kaşlar yay, kirpikler ok, gamze ve bakışlar ise hançer ve mızrak haline dönüşür. Madenler söz konusu ise kalp taşta dudak lale, ağız sade ve dişler inciye teşbih edilir”* (Okuyucu, 2015, s. 212). Klasik şiirde sevgili için çizilen bu portre Alman şair Goethe de görülmektedir:

“Evet, parlak sevimli bakışlar

Nice füsunkâr tebessüm

Ve bembeyaz inci dişler,

Ok gibi kirpikler, lüle lüle zülüfler” (Özkan, 2019, s. 250). Goethe'nin fiziksel olarak sevgiliye dair yaptığı bu teşbihler

klasik şiir ile benzerlik oluşturan bir diğer unsurlardan birisidir. Başka bir dörtlükte sevgilinin dudağını klasik şiirdeki "la'l"e yani yakuta benzettiği görülür:

"O yâkut dudakların feleğe lânet etmesinler!" (Özkan, 2019, s. 259). Klasik şiirde la'l taşı benzetme unsurlarından birisidir Şairler sevgilinin dudaklarının rengi ile la'l taşının rengi arasında ilgi kurarak ifade etmiştir. Goethe'nin de böyle bir benzetme kurması yine Doğu edebiyatından beslendiğinin başka bir açıdan ortaya koyan bir ifadedir.

Güzellik unsurlarından biri de zülüftür. Zülûf, sevgilinin saçı olarak bilinmektedir. *"Şöyleki yüzün çevresinde sanki gül bahçesinde halkalanmış yılan gibi görünen saçta zülûf denmiştir"* (Rami, 1994, s. 7). Saç, aşığı sevgiliye esir bırakacak kadar tesirli bir faktördür. Goethe'de bu zülûflere esir olmuştur:

"Yüzünün çevresine dökülen

Zülûfler esir etti beni!

Kahverengi sevimli yılan örgüler" (Özkan, 2019, s. 258). Goethe, sevgilinin zülûflerini yılanla benzetmiştir. Osmanlı şiirinde de zülûf yılanla teşbih edilerek anlatılır. Mihrî Hatun bir beytinde şöyle söyler:

"Devr-i ruhında satmağa tiryâk-ı leblerin

Dilber eline almış iki zülfi mârını" (Mihrî, G.197/5)

Goethe de renk ve şekil noktasında yılanla benzerlik kurmuştur. *"Sevgilinin vasıflarının en önde gelenlerinden biri olan saç, büyük ölçüde güzelliği sağlayan bir unsur olarak yer almıştır. Onun bu önemi, yüzün güzelliğini daha da artırmasından kaynaklanmaktadır. Yine kaş, kirpik, hat, yanak ve dudak bu güzelliği tamamlayıcı unsurlardandır. Tek başına yüz, güzellik için yeterli değildir. Bütün bu unsurların terkibi onu güzel kılmaktadır"* (Şahin, 2011, s. 1865). Klasik şiir geleneğinde ideal sevgili tipi hep aynı fiziki özellikleri taşıdığı görülür. Doğu-Batı Dîvanı'na dair yapılan okumalar neticesinde bu şematik anlatıma çok benzer hatta onunla aynı söylemler yapıldığı tespit edilmiştir. *"Buch Suleika'da Hatem ile Suleika'nın aşkı tamamiyle şark imajları ve kalıplarıyla işlenmiştir: hilâl, ay, selvi, kavuk, ay yüz, kirpiklerin oku, yılan gibi kıvrımlı saçlar, gül ve bülbül gibi"* (Aytaç, 1983, s. 168).

Klasik şiir hayatın her alanını kapsayarak sınırlarını genişletmiştir. Şairlerde hemen her alanı aşk ile izah etme inceliğinde bulunmaktadır. *"Bu şiir kâinatın yaratılış sebebini, gezegenlerin dönüşünü, gece ve gündüzün oluşmasını, yağmurun yağışını, bülbülün ötüşünü, pervanenin mum çevresinde dönüşünü; kısacası dünyada var olan her şeyi ve hareketi "aşk" ile izah etme inceliğine erişen bir zihniyetin şiiridir"* (Şentürk, Klasik Şiir Estetiği, 2007, s. 371). Dolayısıyla şairler de her mevzu da olduğu gibi aşk bahsinde de böyle bir zihniyet ile şiir ortaya koymuşlardır. Maşuğa dair yapılan tasvirler de onun karakteristik yapısı ve tipolojisi hakkında bilgiler sunmaktadır. Netice itibarıyla farklı dönem de ve farklı kültür içerisinde oluşmuş olan bu iki şiir yapısı maşuk profilinde de ortak noktaların olduğunu ortaya koymaktadır.

Âşık

Klasik şiir geleneğinde maşuk tipi kadar âşık tipi de bu şiirin temelini oluşturur. Aşk öyle itibar sağlayan bir meseledir ki şair olmanın kanunu niteliğindedir. Öyle ki şairler maddi hayatta âşık olsa da olmasa da şiirinde âşık rolündedir. Fakat bu rol sadece taklitten ibaret değildir. Zira âşıklık makamının hakkını vererek yazmaya çalışmışlardır. Gelenek içinde âşık tipi çok fazla kırılmaya uğramamıştır. *"Şiirlerin büyük çoğunluğu sevgilinin güzelliği ve bunun karşısında perişanlık yaşayan âşığın içinde bulunduğu sefil haller anlatıldığından yüz binlerce beyit bu tipi anlatmak üzere tasarlanıp kurgulanmıştır"* (Şentürk, Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1 , 2016, s. 372). Klasik şiirde âşık aşkını anlatırken mîsak³ gününe gönderme yaparak ezeli ve ebedi bir tarif yapar. Sevgilisine olan aşkın sebepini bezm-i elest'e bağlayarak beden

³ "Mîsak, birçok ayette kullanılmış Kur'ânî bir kelime ve kavramdır. Bunlardan biri, A'raf suresinde yer alan bir ayet olup bu ayette Allah, Adem oğullarının zürriyetiyle yaptığı sözleşmeden [mîsak] söz eder. Bu ayette Allah şöyle buyurur: "Rabbin insanoğullarının sülbünden zürriyetlerini almış ve onları kendilerine şahit tutarak onlara 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demiş, onlar da 'evet' demişlerdi." (A'raf, 172). Mutasavvıflar, işte bu ayetin tefsirinde ezeli aşk konusunu gündeme getirmişlerdir" (Pürcevâdî, 1998, s. 375).

olmadan önceki varlığına dayandırır. Goethe'nin sergüzeşti de bu minvalde okunabilir:

“Züleyhâ'dan Züleyhâ'yadır

Benim gelişim ve gidişim” (Özkan, 2019, s. 262)

Goethe hikâyesinin başlama ve bitiş sebebinin Züleyha olduğunu ifade etmektedir. Buradaki Züleyha'dan kasıt aşkın tâ kendisidir. Aşk mücerret bir kavramdır. Goethe'nin gelişim ve gidişim demesinde mana yolculuk hikâyesidir. Goethe'nin bu ifadesi *“Şüphesiz ki biz Allah'a aitiz/Allah'tan geldik ve hiç şüphesiz yine O'na döneceğiz.”* (Bakara 2/156) ayetini hatırlatmaktadır. Varoluşunu ve yok oluşunu müteal bir aşk ile tanımlayan bu ifade klasik şiir ile benzerliği ortaya koyan önemli bir ayrıntıdır. Klasik şiirde de aşkın kaynağı bu şekilde yorumlanmaktadır. *“Şâirler sevgililerine Elest bezminde âşık olduklarını, aşklarının o zamandan bu yana devam ettiğini söylerler”* (Pala, 2018, s. 72). Goethe bir başka mısraında yine *“Ben bütün benliğimi sana adadım”* (Özkan, 2019, s. 253) diyerek benliğini kendisinin dışına çıkarıp daha aşkın bir hisse adar. Aşk Züleyha ile bütünleşir. Ezel ve ebed Züleyha'dır. Dîvan şairlerinden Ahmedî bu hususta şöyle söylemiştir:

“İşkunı bana ezelde virdiler

Lâ-büd olısar benümle tâ ebed” (Ahmedî, G.125/2)

Ezel ve ebed klasik şiirin aşk mevzunda çok fazla kullanılmış kavramlarıdır. Âşık aşkını sadece cismani varlığı ile sınırlandırmaz. Nitekim İslam düşüncesinde maddeden önce mana, bedenden önce ruh var olmuştur. Dolayısıyla ezelden aşinalık ve âşıklık söz konusudur.

Osmanlı şiirinde âşığın önemli olmasının bir başka sebebi de bu yolda sevgiliden gayrı hiçbir şeyi değerli görmemesidir. Onun için önemli olan sevgilisi ve ondan gelen lütuflardır. Zira sevgilisi ulaşılmaz olduğundan ona çıkacak yolların cevri ü cefâsına göğüs germiştir. Âşık sevgilisinden gelen zehri ağyarın balına değişmeyecek kadar sadakatlidir. Goethe'nin sevgilisine karşı tutumunda da bu görülür:

“Zira sevgilinin eşiğindeki toz toprak,

Elbette tercih edilir değerli bir halıya” (Özkan, 2019, s. 183)

Goethe sevgilinin eşiğindeki toprağı değerli bir halıya tercih eder. Aşkın da bu kadar iddialıdır. Onun bu davranışı hafife alınamaz. Zira ayakaltında olan toprak görünüşe göre değersiz olsa da sevgilisinin hatırına onu istemektedir. Bu tavır ve tasvir Klasik şairlerin de çok sık kullandığı bir anlatımdır:

“Zer-i nâb oldı rûy-i zerd ammâ

Kaçan ol hâk-i asitâne değer” (Bâkî, G.113/4)

Goethe, sevgilinin eşiğindeki toprağı değerli bir halıya tercih ettiği gibi Bâkî de onu saf altından daha değerli gördüğünü ifade eder. *“Eşiğe yüklenen anlamlar ve işlevler âşığın bakış açısına ve değerlendirmelerine dayanır, sevgiliye dayalı olarak yücelik, kıymet; âşiğe dayalı olarak ise bağlılık, yakınlık ve tevazu ekseninde yoğunlaşır”* (Abdullah, 2010, s. 274). Âşık için sevgiliye yakın olmak o eşikle eş değerdir. O yüzden âşık bu yolda her türlü fedakârlığı yapmalıdır. Eşik ifadesi Divan şiirinde kalıplaşmıştır. Şairler için övünç meselesi haline gelmiştir. Goethe'nin kaleminden çıkan âşık tipinin fedakârlık, bağlılık, sadakat ve bunları ifade eden eşik kavramı da klasik şiirle benzerliklerinin olduğu bir başka husustur.

Sonuç ve Öneriler

Goethe, XVII. yüzyılda yaşamış Alman edebiyatındaki önemli şairlerden biridir. Onun hayatı ve Doğu- Batı Dîvanı hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Batılı bir şair olmasına rağmen Doğu edebiyatına olan ilgisi dikkate değer bir husustur. Başta Hâfız olmak üzere Doğu edebiyatı onun ilgi duyduğu bir alan olmuştur.

Çalışmada Goethe'nin Doğu-Batı Dîvan'ını temel alınarak aşk, maşuk ve âşık kavramlarının klasik şiirimizle karşılaştırması yapılmıştır. Bu çalışmada ele alınan kavramların klasik şiir ile benzer olduğu noktalar ortaya konulmuştur. Goethe'nin aşk hakkındaki fikirleri, âşık ve maşuğu nasıl yorumladığı şiirleri üzerinden incelenmiştir. Doğu- Batı Dîvanı'nda incelemeye konu olan şiirler klasik Türk şiirinin geleneksel yapısı ve mazmunlar dünyası ile emsal teşkil eden noktaları oluşturmaktadır. Çalışmada yapılan karşılaştırmalara göre Goethe'nin şiirlerinde maşuğa dair çizdiği portre ile klasik şiirin maşuk tasvirlerinin aynı olduğu tespit edilmiştir. Maşuk tipinin hem fiziki özellikleri hem de aşığa karşı tavırları Goethe'nin ve klasik şiirin ortak noktalarını yansıtmaktadır. Âşık ve aşk bahsinde de bu benzerliklerin olduğu görülür. Her iki şiir anlayışında da âşık karakteri sevgilisini her şeyin üstünde tutarak ondan gelen her şeye razı olmaktadır.

Elde edilen bulgular doğrultusunda Alman şair Goethe'nin Klasik edebiyat tesirinde olduğu ifade edilebilir. O, klasik şiirin üslup ve anlam dünyasından faydalanarak Doğu- Batı Dîvan'ını oluşturmuştur. İncelenen kavramlara yüklemiş olduğu mana Dîvan şiirinin anlam dünyasıyla benzerlikler taşımaktadır. Şair ve şiir coğrafyaları her ne kadar farklı olsa da temelde insanın mana arayışı fitrî bir mesele olduğundan ortak paydalar oluşturmuştur. Oluşan bu paydalar da dönemin sanat anlayışına ve sanatçısına etki etmektedir.

Yapılan bu çalışma klasik şiirin Batı edebiyatını etkilediğini ortaya koymaktadır. Bu incelemeler yeni araştırmalara da kapı araladığını göstermektedir. Doğu'nun kültür ve edebiyatına ilgisi olan sanatçılar çalışmalarında bunu yansıtabilirler. Nitekim Doğu ve Batı arasında olan etkileşimlerin ortaya çıkan eserlerde görüldüğü bilinmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Abdullah, E. (2010). Fuzûlî, Bâkî, Hayâlî ve Yahyâ Bey Dîvânı'ndan hareketle sevgili eşiği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(10), 272-285.
- Açıl, B. (2023). Klasik Türk şiirinde estetik ve poetikanın kaynağı olarak hadis. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 63(2), 269-286.
- Akdağ, S. (2009). Klâsik Türk edebiyatı'nda adına mesnevîler yazılan kadın: "Züleyha". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (40), 59-74.
- Akdoğan, Y. (tarih yok). *Ahmedî-Dîvân*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78357/ahmedi-divani.html>
- Andrews, W. G. (2006). *Şiirin sesi, toplumun şarkısı Osmanlı gazelinde anlam ve gelenek*. (T. Güney, Çev.) İletişim Yayınları.
- Aristoteles. (2002). *Poetika*. (İ. Tunalı, Çev.) Remzi Kitabevi.
- Arslan, M. (2007). *Mihri Hâatun Divânı*. Amasya Valiliği Yayınları.
- Aytaç, G. (1983). *Yeni Alman edebiyatı tarihi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bilkan, A. F. (2011). *Nabi Divanı*. Akçağ Yayınları.
- Cevizci, A. (2021). *Felsefe sözlüğü*. Say Yayınları.
- Erbay, N. (2019). *Klasik Türk şiiri gazellerinde şair ve şiir karakteri*. Fenomen Yayıncılık.
- Gazâlî, A. (2019). *Âşıkların hâlleri sevânih'u-l uşşâk* (3. Baskı b.). (T. K.-M. Çetinkaya, Çev.) Hece Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1959). *Mevlâna Celaleddin*. İnkılap Kitabevi.
- Kalın, İ. (2017). *İslâm ve Batı*. İsam Yayınları.
- Kanar, M. (2019). *Bâkî Dîvân*. Ayrıntı Yayınları.
- Kara, Ö. (2016). *Dîvân edebiyatının dinî kaynakları*. M.Ü. İlâhiyat Fakütesi Vakfı Yayınları.
- Mengi, M. (2010). Divan şiiri estetiği açısından 'icâz. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15(39), 135-146.
- Okuyucu, C. (2015). *Divan edebiyatı estetiği* (6. Baskı b.). Kapı Yayınları.

- Özgü, M. (1952). Goethe ve Hâfız. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (IV), 89-103.
- Özkan, S. (2019). *Goethe Doğu-Batı Divanı* (6.Baskı b.). Ötüken Yayınları.
- Pala, İ. (2018). *Ansiklopedik divân şiiri sözlüğü*. Kapı Yayınları.
- Pürcevâdî, N. (1998). *Can esintisi İslam'da şiir metafiziği*. İnsan Yayınları.
- Rami, Ş. (1994). *Enisü'l -Uşşak (Klasik Doğu edebiyatında sevgiliyle ilgili mazmunlar)*. (T. K. İdris, Çev.) Ecdâd Yayınları.
- Şahin, K. Ş. (2011). *Sevgilinin güzellik unsurlarından saç ve âşık üzerindeki etkisi*. *Turkish Studies*, 6(3), 1851-1867.
- Şentürk, A. A. (2007). *Türk edebiyatı tarihi*. (T. S. Halman, Dü.) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Şentürk, A. A. (2016). *Osmanlı şiiri kılavuzu 1*. Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi.
- Tahir, B. M. (1972). *Osmanlı müellifleri* (Cilt II). (İ. Ö. Ali Fikri Yavuz, Dü.) Meral Yayınevi.
- Tarlan, A. N. (2018). *Fuzûlî Divanı şerhi*. Akçağ Yayınları.
- Uludağ, S. (1991). *Aşk (Tasavvuf) İslam ansiklopedisi* (Cilt 4). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. (2016). *Tasavvuf terimler sözlüğü*. Kabalıcı Yayınları.